

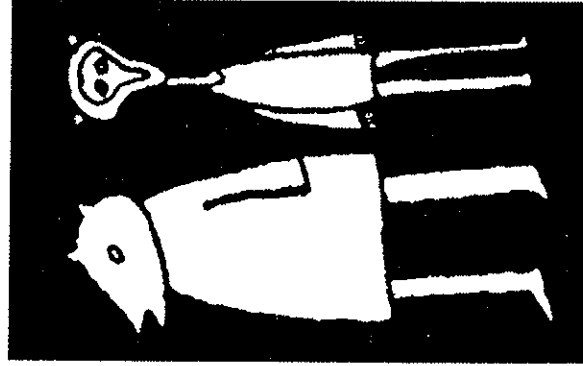
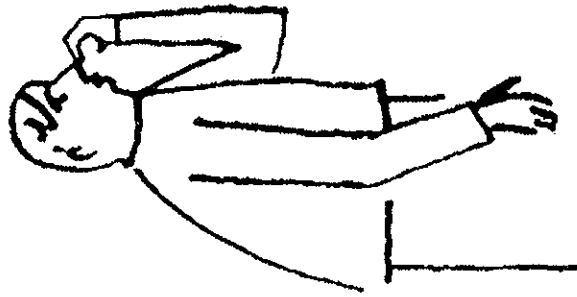
ciálny vedec musí riešiť otázku svojej zodpovednosti voči účastníkom a neprístupovať voči nemu z povýšeneckého pohľadu sociálneho inžiniera, ktorý potrebuje materiál, ktorý zhodou okolností je „materiál jednotlivca v konkrétnej situácii“. Preto musím akceptovať aj možné problémy, ktoré svojou činnosťou spôsobím v oblasti, ktorú skúmam, z toho dôvodu je každý etický problém záväzný.

Literatúra

SZALÓ, C. / NOSÁL, I., eds. (2003): Mozaika v rekonstrukci: Formovanie sociálnych identít v súčasnej strednej Európe. Brno: Masarykova univerzita

Roman Hofreiter (1980) vyštudoval sociológiu na Fakulte humanistiky Trnavskej Univerzity, pôsobí ako asistent na Žilinskej univerzite a je doktorandom na Katedre sociológie FiF UK v Bratislave.

E-mail: roman.hofreiter@fpv.utc.sk

Preklopenie asymetrie po získaní údajov

Pomáha informovaný súhlas alebo škodí?

Jana Lindbloom

Ani v Česku a ani na Slovensku neexistuje povinnosť podložiť výskumné dáta tzv. písomným informovaným súhlasom respondenta (informanta). O relevantnosti zákona na ochranu osobných údajov sa zatiaľ vedie diskusia a vedecké etické kódexy, ktoré by vyžadovali, aby sa medzi výskumníkom (výskum zastrešujúcou inštitúciou) a informantom spisovala zmluva, nemáme. Prvé pokusy pracovať s písomným súhlasom tak vychádzajú výlučne z iniciatív samotných výskumníkov a sú postavené predovšetkým, ako sa vraví, na snahe o zodpovedný a etický prístup k participujúcim subjektom. Koncept a zároveň aj inštitucionalizovaný nástroj písomného informovaného súhlasu bol (mal by byť) do praxe zavedený preto, aby vniesol viac etiky do často dosť neetického alebo eticky dosť nespôľahlivého sveta výskumu. Nemyslím si však, že písomný informovaný súhlas túto svoju manifestnú funkciu naplní. Naopak, zdá sa mi, že nielenže vytvára zavádzajúci dojem „zetičovania“ kvalitatívneho skúmania, ale vďaka svojim (ne)zamýšľaným dôsledkom vyplývajúcim z jeho podstaty, môže byť výsledok jeho pôsobenia pravým opakom deklarovaného účelu.

Písomný informovaný súhlas sa mi spociatku javil ako veľmi rozumný instrument. No keď som nad tým viac uvažovala a najmä, keď som zamýšľala použiť ho v teréne, odrazu som nenachádzala dostatok pochopiteľných a prijateľných dôvodov, ktoré by vyhnali vzdúvajúcu sa nedôveru a pochybnosť. Písomný informovaný súhlas sa mi zdal rozporuplný. Niektoré výhrady som sa snažila dať dohromady po skúsenostiach z terénu, iné mi prostredníctvom svojich prác dohodili kolegovia zo zahraničia, keď som u nich hľadala podporu pre svoje argumenty. Výklad nástroja písomného informovaného súhlasu predstavuje arénu nekončiacich sporov. Je to nesmierne vďaka téma na dlhé i hlboké rozpravy; záhrňa nenápadne, no vplyvne vbudované nielen etické, ale aj právne, mocenské (politické) i kultúrne súvislosti. Je to objemná téma. Ja ju však zasiahnem len stručne, čiastočne a viac-menej plytko.

Neviem presne povedať, aký podnet naštartoval diskusiu o tomto fenoméne v Česku a na Slovensku. Tomáš Bitrich (2002) napríklad nič nespochybnujúcemu doktorovi horlivo vysvetľuje, že nutnosť požadovať od človeka takýto súhlas vyplýva zo zákona na ochranu osobných údajov. Spomínaný zákon vymedzuje práva a povinnosti tých, ktorí systematicky spracovávajú údaje, skrze ktoré je človek identifikovaný alebo by mohol byť identifikovateľný. Zákon tiež pokrýva problematiku tzv. citlivých údajov, ktoré vypovedajú o „národnosti, rasovom alebo etnickom pôvode, politických postojoch, členstve v odborových organizáciách, náboženstve a filozofickom presvedčení, trestnej činnosti, zdravotnom stave a sexuálnom živote subjektov.“¹ Systematické spracovanie takýchto údajov môže prebiehať len za súhlasu subjektov. Hoci tieto odseky citovaného zákona nesporne vytvárajú dojem, že kvalitatívny výskum spadá do jeho pôsobnosti, ak vezmeme do úvahy iné časti, aplikácia tohoto zákona sa na spracovanie dát v rámci kvalitatívneho výskumu javí dosť absurdná. Nakoniec, zodpovedanie otázok, nakoľko je z právneho hľadiska opodstatnené, aby sa kvalitatívny výskum nominoval za nevyčítateľný objekt nariadení zákona o ochrane osobných údajov a či je aj z hľadiska ostatných platných zákonov skutočne nevyhnutné, aby sme do výskumu zavádzali písomný súhlas subjektov, spadá do kompetencií profesionálov. Ja sa na písomný informovaný súhlas pozriem trochu inak. Nebudem na to hľadieť z perspektívy vzťahu výskumník a „štat“, ale výskumník a informant.

„Písomnosť“ písomného informovaného súhlasu súvisí hlavne so zákonmi a právom. „Informovanosť“ zasa skôr referuje o historicko-vednom kontexte. Vzhľadom na to, že prítomnosť legislatívnych nariadení máta, zdá sa, viac než minulosť historických previnení vedeckých výskumov, začnem najprv písomným aspektom súhlasu. „Písomnosť“ súhlasu je úzko spätá s otázkou zachovania anonymity informanta.

Terénne zápisníky, nahrávky či prepisy z kvalitatívneho, etnografického skúmania sú prepchaté dátami osobného, či citlivého charakteru. Celé výpovede a texty sú popresívané biografiou hovoriaceho, odkazmi na významných druhých zasahujúcich do sledu udalostí. No predovšetkým, rozprávania majú pre nás význam práve alebo jedine preto, že rozpovedané príbehy súvisia so sociálnymi rolami jednotlivých informantov. Skrze tieto role, spoločenské postavenie a vzťahy, ktorým sa pri rozprávaní nemôžu a ani nesmú vyhnúť, sa informanti stávajú identifikovateľnými. „Hustý“ seba-identifikujúci materiál, pohľad z vlastnej perspektívy, vyjadrený vlastnými slovami a nemožnosť scho-

¹ Zákon o ochrane osobných údajov, 101/2000 Sb., § 4 a b); Slovenský zákon: Zákon o ochrane osobných údajov, 428/2002 Z.z., § 3, v ktorom sa pod osobným údajmi rozumie údaje, „sýkajúce sa určením alebo určiteľnej fyzickej osoby, pričom takou osobou je osoba, ktorú možno určiť priamo alebo nepriamo, najmä na základe všeobecne použiteľného identifikátora alebo na základe jednej či viacerých charakteristík alebo znakov, ktoré tvoria tej fyzickej, fyziologické, psychologické, mentálne, ekonomické, kultúrne alebo sociálne identitu.“

vať sa v kvaante iných respondentov, radikálne znižujú úroveň anonymity, ktorú je schopný zabezpečiť kvalitatívny výskum. Najbadaťnejšie je to u prípadových štúdií skupín, organizácií alebo lokálnych spoločenstiev. Veď ako by bolo možné napríklad, v prípade výskumu konfliktu v obci, pracovať s rozprávaním jednej z rozhodujúcich aktérok – starostky bez toho, aby bolo zrejme, že je starostkou? Akým spôsobom potom poskytnúť bezpečie neidentifikovateľnosti a anonymity? Veď koľko je už len na Slovensku starostiek? A koľko z nich musí riešiť ťahavý spor? Predmet sporu a hlavne postavenie protihráčov bude taktiež nevyhnutné v analýze spomenutých, takže napokon nebude pre mnohých až také ťažké určiť, o akú obec a o vý roky ktorých ľudí ide. A starostke vôbec nemusí byť na radosť, ak je pre iné starostky či obyvateľov vlastnej obce vďaka textu terčom kritických poznámok, výsmechu, či pohoršenia.

Etnografický výskum vnáša možnosť identifikovať a unáša možnosť anonymizovať. Otázkou je, čo s tým, ako sa s tým eticky vysporiadať. Jedným z riešení je požiadať informanta o jeho písomný súhlas so spracovaním dát, ktoré nám poskytol, teda aj osobných a citlivých údajov zakomponovaných v nich. Je jasné, že v rámci tejto zmluvy sa mu podľa jeho želania zaviazame, že dáta budú spracované a publikované jedine v anonymnej podobe. Je tiež jasné, že tento sľub sa nikdy nebude dať celkom splniť. Použitie údajov síce budú anonymizované z hľadiska zákona, keďže náhodne vybratý človek informanta pravdepodobne nerozpozna, no stále môže byť určiteľný práve tými, pred ktorými by chcel byť azda najviac krytý. Výsledkom tohto celého písomného súhlasenia a sľubovania je, že okrem údajov, prostredníctvom ktorých by mohol byť informant určiteľný niektorými ľuďmi, žiadame, aby do výskumu vložil ešte aj svoje základné identifikačné údaje: meno a podpis. A tak, hoci táto zmluva pôvodne pomýšľala anonymitu zaručiť, zdá sa, že ju skôr dokáže práve ešte väčší ničiť.

Druhou alternatívou je nežiadať o písomný súhlas. Nežiadať o písomný súhlas neznamená nežiadať o súhlas vôbec. Patrí to hádam do štandardnej výskumnej praxe, že si pýtame povolenie použiť zaznamenané údaje – v anonymnej podobe – na vedecké účely. Nepodpísaním súhlasu môže jeho meno ostať oddelené od zaznamenaného rozprávania. Ak bude chcieť, môže sa kedykoľvek od svojich výpovedí distancovať. Podpisovaním sa informanti vzdávajú možnosti odtrhnúť nahrávku (text) od osoby. Zdá sa mi, že bez zmluvy ostávajú informanti k dispozícii možnosti, ktorých by sa rozhodnutím pre podpis zriekol. Môže napríklad tvrdiť, že to iba jeho osobu pripomína. Alebo že som si to vymyslela. Prípadne, že som ho donútila takto vraviť, hoci on nechcel. V situácii, ak by mal informant dojem, že jeho dôstojnosť, česť alebo dobrá povest' bola výskumom poskodena, mohol by ma taktiež zažalovať. V každom prípade, problémy by som mala ja, nie on. A práve v tomto bode sa skrýva podstata celej podpisovej dilemy. Podstata dilemy tkvie v tom, kto bude znášať problémy.

Zmluva medzi výskumníkom a informantom je právny dokument a slúži ako doklad pre problémové situácie. Až by sa informant v prípade poškodenia domáhal odškodnenia, pravdepodobne by nenašiel veľa právneho porozumenia. O mnoho viac, než by informanta podpís v niečom reálne právne uschopňoval, iba by ho raz a navždy usvedčoval, že to bol naozaj on, kto to a to niekedy povedal. Zároveň, výskum, spracovanie, publikovanie aj archivovanie, všetko bolo uskutočnené v súlade s jeho želaním (ohľadom zachovania anonymity) a s jeho písomným súhlasom. Nakoľko má informant šancu v takomto spore uspieť, nech radšej posúdi odborník. Jedna vec však, minimálne pre mňa, ostáva jasná. Pre informanta by bolo výhodnejšie písomný súhlas nepodpisovať.

Ponechať informantovi výhody nepodpisovania a vziať na svoje výskumnícke plecia riziká bádania a publikovania sa mi javí ako etickejší prístup. Zdá sa mi etické poskytnúť ochranu a možnosti človeku, ktorý bol ochotný pre náš výskum niečo urobiť. Zdá sa mi neeticke skrze etické pravidlá vystavovať nebezpečenstvu a nepríjemnostiam človeka, ktorý mal na charakter konečného výsledku neporovnateľne menší vplyv.

Výskumník je ten, ktorý disponoval informáciami o výskume. Výskumník je ten, ktorý informantove slová (re)interpretoval. Výskumník rozhodol, čo bude použité a v akých súvislostiach. On vložil výpovede do nových kontextov, dal informantovu hlasu nový rozmer. On mohol pôvodné informantove slová v novom významovom šate prezentovať. On mal všetku moc interpretovať. Ak výsledok výskumnej spolupráce informanta poškodzuje, problémy by mal mať výskumník a nie informant.

Z tohto dôvodu sa mi vidí eticky sporné argumentovať pri žiadaní písomného súhlasu etickými dôvodmi. Písomný súhlas súvisí predovšetkým s rozloženíím prípadných neprijemných dôsledkov výskumu a v tomto smere slúži najmä ako nástroj právnej ochrany výskumníka a výskumných inštitúcií. Myslím si, že hoci písomný súhlas vnášame do výskumu akoby z etických dôvodov, v skutočnosti si ním hlavne zabezpečujeme bezpečnú prácu so získanými nahrávkami a prepismi. K obrovskému rozmachu používania tohto prostriedku došlo napríklad v Spojených štátoch amerických a svedčí to ani nie tak o etickom náskoku, ako skôr o optimálnych podmienkach pre nasadenie takejto praxe. V americkej spoločnosti „sú súdne procesy všadeprítomné a slúžia ľuďom ako nástroj na tvorbu a upevnenie morálky, ako aj na získanie bohatstva. Americké univerzity majú vplyvné právne oddelenia, ktoré poradia vedúcim pracovníkom tak, aby ich uchránili od možných súdnych sporov“ (Adler, Adler 2002: 38).

V niektorých krajinách, ako sú napríklad Spojené štáty americké alebo Kanada, nie je možné uskutočniť výskum bez získania písomného informovaného súhlasu od participujúceho subjektu (informanta, respondenta). Teda presnejšie, za určitých okolností je možné požiadať o výnimku, ktorú udeľuje etická komisia. Posudok etickej komisie musí v týchto krajinách dostať každý výskum reali-

zovaný na ľudských subjektoch. Pravidlom však je, že etická komisia písomný informovaný súhlas vyžaduje. Výskumníci z týchto krajín poukazujú na niekoľko vážnych spoločenských dôsledkov striktného praktizovania takýchto etických zásad.

Will van den Hoonaard (2002: 9, 10) upozorňuje na to, že trvanie na písomnom súhlase dokáže významne skreslať dostupné výskumné pole. Myslienka zavedenia písomnej podoby informovaného súhlasu vznikla na pozadí tradície liberálnej demokracie, ktorá zdôrazňuje individuálne práva a slobody jednotlivca. Z tohto dôvodu je najprírodnejšie akceptovaný príslušníkmi strednej triedy. Najproblematickejšie, často takmer nedosiahnuteľné, je získať takýto súhlas od príslušníkov elity a marginalizovaných skupín. Jednotlivci z nízkych sociálnych vrstiev sú o mnoho viac včlenení do skupín svojho prirodzeného prostredia. Žitý svet týchto ľudí sa odohráva vo väčšej spätosti s ostatnými členmi. „V takýchto prípadoch môže byť hľadanie individuálneho súhlasu urážkou širšej skupiny“ (Hoonaard 2002: 9).

Nekompromisné vyžadovanie písomného informovaného súhlasu ohrozuje skúmanie organizácie žitého sveta underclass, bezmocných, znevýhodnených, zraniteľných. Životné stratégie ľudí v tomto postavení nezriedka presahujú obmedzenia vyplývajúce zo zákona. Keďže písomný súhlas ničí mieru anonymity, ktorá by bola zabezpečená, keby informant svoje meno a podpis nebol poskytol, v prípade skúmania aktérov, ktorých konanie by mohlo byť interpretované ako nezosúladené so zákonom, dokáže pôsobiť žiadanie mena a podpisu na právne účely dosť netaktné (Hoonaard 2002: 10). Môže vyznieť dokonca aj provokačne, či ako podraz. Na výskumníkovu žiadosť o podpis budú takíto informanti pravdepodobne hľadieť nedôverčivo, priam podozrievavo. Skúmanie činnosti vykazujúcej známky ilegálnosti je navyše nie veľmi bezpečné ešte aj v spojitosti s nemožnosťou sa odvolať na povinnosť mlčanlivosti (Adler, Adler 2002: 39; O'Neill 2002: 18; Hoonaard 2002: 7). V tomto kontexte je podľa Hoonaarda (2002: 9, 10) veľkou iróniou, že hoci je v súčasnosti v najväčšej miere financovaný aplikovaný výskum, ktorý by pomohol riešiť sociálne problémy, práve dôraz na písomný súhlas podkopáva výskum týchto problémov.

Rovnako problematické býva aj dožadovanie sa podpisu u predstaviteľov elit, u verejne známych alebo verejnosti sa zodpovedajúcich osôb (Adler, Adler 2002: 39, 40). V niektorých krajinách teda nemožno realizovať výskum bez písomných súhlasov a v dôsledku toho napokon „hnutie za ochranu ľudských subjektov“ nadŕža vládnúcim triedam a nie slabším. Mocenské elity môžu teraz svoje mechanizmy kontroly ľahšie skryť, kým skupiny bezmocných a slabých stratili možnosť povedať svoje príbehy z vlastnej perspektívy“ (Adler, Adler 2002: 40). Opísaná situácia minimálne vytvára dojem, že zámer vložiť do výskumu poriadok, pravidlá a etické zásady sa síce svojim spôsobom vydaril, no potom vyvolal aj zopár ďalších (nezamerných) účinkov. Niektoré z nich akoby

príamo devastovali pôvodné ideály kvalitatívnych výskumníkov. Pokiaľ viem, kvalitatívni výskumníci sa usilovali presadzovať pestrosť výpovedí o sociálnom svete a poskytnúť priestor hlavne menej počutelným, umlčaným hlasom. Načoľko je teda etické, keď vedci pomocou svojich výskumov práve tak eticky konkrétne napomáhajú reprodukovať status quo, to už ostáva na posúdenie samotným výskumníkom a (prípadne budúcim) etickým komisiam.

Písomný súhlas uplatňovaný v krajinách, ako je Kanada alebo ako sú Spojené štáty americké, nepredstavuje dokument poskytujúci súhlas iba k spracovaniu údajov získaných od respondenta, ale zároveň aj súhlas so samotnou participáciou na danom výskume. Je to koncept písomného informovaného súhlasu. Informovaný súhlas je nástrojom zabezpečujúcim to, že respondent (informant) bude o prebiehajúcom výskume informovaný a na základe relevantných informácií, ktoré mu budú poskytnuté o charaktere výskumu, sa „informovane“ rozhodne, či s účasťou súhlasí alebo nie.

Pravidlo písomného informovaného súhlasu má svoj pôvod v reakcii na niektoré vážne etické prešľapy vedeckých výskumov, či presnejšie výskumníkov. Prvé zásadné diskusie vyvolali nacistickí lekári, ktorí boli za svoje experimenty na väznoch odsúdení v Norimbergu. Debata sa zintenzívnila v šesťdesiatych a sedemdesiatych rokoch, predovšetkým po odhalení zneužitia chudobných afro-amerických mužov na výskum syfilisu, ale aj po aférach zo sféry spoločenskovedných štúdií, ako bol Milgramov experiment poslušnosti voči autorite či Humphreysov výskum stretávaní sa homosexuálov na verejných miestach.

Za jednu z kľúčových etických noriem bola v týchto krajinách prijatá zásada, že respondent (informant) musí vedieť o tom, že je skúmaný a musí k skúmaniu poskytnúť svoj písomný informovaný súhlas. Toto pravidlo bolo vypracované primárne pre zabezpečenie etického dohľadu v rámci biomedicínskych testov a experimentov. Neskôr sa pole jeho pôsobnosti rozšírilo aj o oblasť spoločenskovedných výskumov. Kvalitatívni výskumníci však upozorňujú na to, že formalizované etické pravidlá, vytvorené pre potreby výskumov postavených na hypotézach a premenných, spôsobujú závažné komplikácie etnografickým metódam skúmania (Hoonard 2002: 6; Adler, Adler 2002: 34).

Etické kódexy v spomínaných krajinách zhodne prikazujú dodržiavať pravidlo informovaného súhlasu ako štandardu zmluvného vzťahu medzi výskumníkmi a ľudskými subjektmi participujúcimi na výskume (Homan 1992: 321). Vo svojej minimálnej podobe tento princíp vyžaduje informovať subjekty prímajším o tom, že prebieha výskum, ako aj ohľadom toho, čo je zámerom výskumu a aké dôsledky by vyplývali z účasti na ňom. V zorné uplatnenie informovaného súhlasu, naplnajúce jeho zamýšľané poslanie, však vyžaduje obohatiť informačný balík o niekoľko položiek navyiac. Okrem dôrazného prízvukovania dobrovoľnosti, účastníci by mali byť oboznámení „so zámerom, sponzorom, účelom, spôsobmi, akými budú získané výsledky rozširované, pravdepodob-

nými dôsledkami a rizikami vyplývajúcimi z participácie na projekte“ (Homan 1992: 323). Umožniť potenciálny m respondentom uskutočniť informované rozhodnutie ohľadom účasti na výskume, znamená vopred ich upozorniť na riziká, ktoré pre nich vyplývajú zo zapojenia sa do daného výskumu (Homan 1992: 321, 322).

Zabezpečiť informovanosť účastníka v takej miere, v akjej to vyžaduje pravidlo a vlastne celková myšlienka informovaného súhlasu, nie je v rámci kvalitatívneho výskumu už ani z princípu možné. Na rozdiel od deduktívnych metód, postavených na testovaní hypotéz, v ktorých sú výskumné otázky zrejme, pri indukčívnom spôsobe skúmania sa výskumný problém formuje a dorvára postupne, počas pobytu v teréne. Výskumník pri etnografickom skúmaní nevie hneď na začiatku povedať, na čo presne bude analyza nakoniec zameraná. Opodstatnenosť a dôležitosť jednotlivých výskumných otázok je v podstatnej miere určená aj na základe pozorovaných praktík a vypočítých rozprávaní informantov v samotnom teréne. Relevantnosť otázok sa vyjasňuje postupne, z dôležitých sa v priebehu štúdia stávajú okrajové a naopak (Hoonard 2002: 13, 14). Keďže pri kvalitatívnom skúmaní nevieme výskumný problém úplne presne ohraničiť pred tým, ako zhodnotíme dáta z terénu, nedokážeme teda ani vopred poskytnúť správny odhad dôsledkov skúmania. A tak je nielen zložitá konať v teréne v súlade s pôvodnou ideou informovaného súhlasu, ale taktiež aj uhrať svoju situáciu pred etickou komisiou, ktorá odobruje iba projekty s pevne stanovenými otázkami a predvídanými rizikami.

Etnografia umožňuje vytvárať (podložiť) poznanie sociálneho sveta dátami získanými z pozorovania prirodzene žitého sveta ľudí. Etnografi sa usilujú siahnuť po fenoméne tak, aby čo najväčší ukazoval výskumníkovi takú povahu, ktorú by prejavoval, i keby doň výskumník svojim štúdiom nezasahoval. Uchovať niečo ako „autentickosť“ či „prírodnosť“ prostredia predstavuje jednu z kľúčových snáh etnografu. Na druhej strane, oboznamovať informanta s pracovnými výskumnými otázkami a výskumnými hypotézami znamená pustošiť prirodzenosť terénu a nezriedka i zmať možnosť samotného výskumu.

Dôležitý zdroj dát nepoznačených rolou výskumníka predstavuje aj vlastná biografická skúsenosť a scény bežného, každodenného života. Zvyčajne slúžia najmä ako zásobárň skvostných námětov pre inšpiráciu, podnetov pre sociologickú imagináciu a nezriedka aj ako významný zdroj údajov. Načo veľkovýpravný výskum, keď odpovede na niektoré otázky ponúkajú aj malé javiskové formy spolucestujúcich, okolojdúcich, neďaleko stojacich, vedľa bývajúcich, kolegov či známych a vlastne aj nás samých. Niektoré etické komisie v USA však už viac nepovoľujú využiť vo výskumnej práci ako zdroj údajov vlastnú biografickú skúsenosť. Výskumník už nemôže používať tie dáta, ktoré získal neformálne, v rámci svojich prirodzených sociálnych rol. Komisie nedovoľujú po-

užiť príklady z každodenných situácií žitého sveta, pretože výskumník nemá od ich účastníkov písomný informovaný súhlas. V prípade, že by chcel s týmito údajmi pracovať, musel by požiadať o dodatočný písomný súhlas všetkých tých ľudí, ktorých výrok plánoval ilustrovať (Adler a Adler 2002: 35).

Dodatočne zhaňať ľudí kvôli písomnému informovanému súhlasu by bolo dosť zložitá. Jednoduchosťou sa však nevyznačuje ani alternatívna možnosť. Narušiť „prirodzený“ tok informantovho rozprávania plynucci v dôvere bežnej, každodennej interakcie vyžaduje nielen obrovskú dávku odvahy niest' dôsledky narušenia prijímnej priateľskej atmosféry, ale aj sebazapretie vzhľadom na poriadenie výskumných cieľov zásadám etických kódexov. Navyše, pri kvalitatívnych metódach skúmania je obvyčajne ťažké presne vymedziť, čo ešte nie je výskum a čo už je, čo ešte je výskum a čo už nie. Neurčitost' hranice medzi výskumnými situáciami a inými (ne)formálnymi medziľudskými interakciami, ako aj medzi rôznymi sociálnymi rolami, pridáva ďalší zmatok pri realizovaní myšlienky informovaného súhlasu.

Ako zdôrazňuje Homan (1992: 322), v praxi nerozlišujeme dva druhy výskumov: utajený a informovaný. Skôr využívame celú škálu možností, do akej miery respondenta informovať. Medzi „mierami“, v akých sú výskumy utajené alebo informované, t. j. odkryté, existujú obrovské rozdiely. A napokon, keď „zda ani neexistuje žiaden spôsob práce, ktorý by bol odkrytý v tom najúplnejšom zmysle“ (tamtiež: 323). Jeden z dôvodov predstavuje nejasnosť začiatku a konca výskumu jednak ako celého výskumného procesu a jednak jeho jednotlivých terénnych epizód. Druhý dôvod tkvie v charaktere samotnej výskumníckej práce. Ako argumentuje Homan (1992: 324), schopnosť namixovať respondentovi zvodný strik z informačnej odkrytosti a utajenosti predstavuje jednu z bežne používaných zručností dobrého výskumníka. Na jednej strane máme etické kódexy poučujúce o rozhodujúcej úlohe otvoreného oboznamovania informanta s najdôležitejšími otázkami a rizikami výskumu, na strane druhej cieľom výskumníka ostáva zozbierať dáta, pričom vie, že prezradzenie negatívnych stránok participácie značne znižuje pravdepodobnosť zapojenia sa oslovených ľudí do výskumnej akcie. Zdá sa, že medzi ideálom informovať respondenta z hľadiska jeho záujmov či potrieb a výskumníkovým zámerom získať údaje existuje nezmieriteľný rozpor.

Dopracovať sa k údajom je cieľom empirického výskumu. Nevyhnutným zámerom výskumníkovej interakcie s potenciálnym účastníkom je preto získanie daného človeka pre „spoluprácu“, pre hru roly informanta. Výskumník je pragmatik. Keďže predvída, že prílišné prezradzenie negatívnych stránok a rizík participácie ohrozuje informantov súhlas s účasťou, výskumník usiluje skôr o to, aby informant nad nepríjemnými stránkami prívetlmi neuvažoval a namiesto toho radšej zväzil možné prínosy a výhody (Homan 1992: 323). Nezriedka použije aj peňažný argument. Výskumník hľadá také prostriedky, ktoré umožnia

výskum uskutočniť, respektíve posunúť ho vpred. Výskumník chce respondenta získať (prípadne udržať) a nie ho odradiť. A tak mu servíruje stráviteľné sústa informácií. Výber a tvorivé pracovanie s detailmi, zabezpečovanie respondentov, cit pre to, čo utišuje obavy, schopnosť presvedčiť – všetky tieto zručnosti sú v teréne veľmi nápomocné (Homan 1992: 324). Byť milým, taktným a priateľským človekom je náramne dôležité a výhodné. Veď priateľskosť je osvedčeným nástrojom na presvedčanie (tamtiež). Získavanie respondentov pre výskum je vždy strategickým vyjednáváním, a preto každá šikovnosť a sociálna zručnosť tu nájde priestor na (ne)nálezitú uplatnenie.

Ako výskumníci sa učíme, akým spôsobom to v teréne najlepšie zvládať, a skúsenosťou nadobúdame obratnosť. Organizujeme tiež semináre, kde sa o svoje problémy vzájomne delíme, poskytujeme si rady a podporu. Nedoceniťelnú pomoc predstavujú učebnice a príručky o metódach výskumu. Zasvätia nás do rôznych trikov, vďaka ktorým respondentovi ľahšie a profesionálnejšie prejdeme cez rozum (Homan 1992: 327). Dozvieme sa, že vhodným poradím otázok a priateľskou atmosférou dokážeme od respondentov získať odpovede aj na také otázky, ku ktorým by sa ináč zdáhal vyjadriť. Prešpekulované poradie otázok je iba jednou z viacerých rafinovaných techník, prostredníctvom ktorých v podstate legitímnym spôsobom nechutne manipulujeme respondentom (informantom).

Homan (1992) poukazuje na to, že realizovať výskum s informovaným súhlasom ešte neznamená vyriešiť etickú dilemu týkajúcu sa informovania. Ako ani „otvorenosť“, tak ani etickosť skúmania neurčuje to minimum informácií, ktoré je človeku vždy potrebné oznámiť pred výskumom. Naproti tomu, príliš detailná deskripcia rizík a osobného nepohodlia, ktoré participácia obnáša, by zasa pôsobila odradzujúco. A napokon, veď rôzne psychologické triky a manipulačné techniky tvoria štandardnú súčasť výskumného výstroja. Preto sa zdá byť prinajmenšom paradoxné na jednej strane brojiť za otvorenú hru a na strane druhej cibriť praktiky, ktorými najbežnejšie vyvíjame to, čo chceme.

Referencie v článku naznačujú, že prax písomného informovaného súhlasu a etických komisií nesprevádza iba spokojnosť a nadšenie. Viacerí kvalitatívni výskumníci sa usilujú dávať dohromady výhrady a tak spolupresadzovať agendu za zohľadňovanie špecifík etnografie pri schvaľovaní, interpretovaní a aplikovaní pravidiel vzťahujúcich sa na etické aspekty výskumu. Tí, z ktorých som vychádzala, ma však trochu prekvapovali myšlienkou, ktorá podliepala ich argumenty. Niektorí autori svoje námietky voči nenáležitým nariadeniam podkuli zdôraznením rozdielnych vzťahov medzi etnografmi a informantmi v kvalitatívnom skúmaní oproti vzťahom medzi výskumníkmi a respondentmi v kvantitatívnom výskume. Toto porovnávanie neraz vyvrcholilo romantickým opisom chabých etnografických bohatierov, ktorí sú pre citovo podmanivý

charakter svojej práce a aj tak znevýhodnené postavenie vo výskumnom poli predurčení konať jedine cnostne, eticky a filantropicky.

Výskumníci z oblasti experimentov a prieskumov zaujímajú skôr tú pozíciu, z ktorej ovládajú situáciu, kým etnografi sú zväčša učnami v poli, odkázaní na ochotu subjektov. [...] Sú relatívne bezmocnejší (Adler, Adler 2002: 41).

Adlerovci ďalej podávajú svedectvo o tom, že ešte nikdy nepočuli, żeby nejakí kvalitatívni výskumníci podrazili subjekty svojich výskumov. Etnografi sú subjektom príliš hlboko emocionálne oddaní na to, aby im mohli urobiť takéto bezcitné a neetické veci (tamtiež: 39).

Etnografi „nepostupujú v kariére na úkor svojich subjektov“ (tamtiež: 38). Rada by som aj ja prijala takéto presvedčenie o etickej neotrasiteľnosti etnografov. No, myslím si, že priebeh celého výskumného procesu zavaňuje človeka množstvom situácií, v ktorých výskumníkom učinené rozhodnutia môžu navodiť ako nepredpokladané, tak aj neželané následky. Ak aj by už nezasahovala nedokonalosť ľudskej podstaty výskumníkov, tak sú to minimálne nástrahy vyplývajúce z charakteru samotnej etnografie, ktoré volajú po opatrnosti v súvislosti s možnými neetickými výsledkami a dôsledkami bádania.

Adlerovci (2002: 38) sa zastávajú, že etnografi nenapredujú vo svojej kariére na úkor informantov. Keď však skúšam zvažovať zisky a straty zúčastnených strán výskumu, akosi nebadám, že by sa ošoh z výskumnej akcie kumuloval na strane informantov (respondentov). Nemyslím si, že vedecký výskum je prostriedkom, ktorý by mal ľudom donášať priamy a okamžitý úžitok. Na druhej strane však realizujú za mnohé také výskumné projekty, ktoré vyžadujú aktívnu ať skutočne vysokú dávku sociologickej a inej imaginácie na to, aby bolo možné za nimi vidieť aj iný zmysel než príjmové zabezpečenie výskumníka či jeho kariérny rast.

Potulujem sa na brehu tých, ktorí nazerajú na písomný informovaný súhlas a rôzne „byrokratické komandy“ (Adler, Adler 2002: 34) skôr skepticky. Zdá sa mi, že opatrný prístup k zavádzaniu písomného informovaného súhlasu vôbec nezaškodí, práve naopak. Nezaškodí predovšetkým informantom (respondentom), ktorým ponechá výhody, kým výskumníkov bude ešte stále nútiť niest zodpovednosť za činy, o charaktere ktorých mali predovšetkým oni moc rozhodovať.

Literatúra

- ADLER, P.A. / ADLER P. (2002): Do university lawyers and the police define research values? In: W.C. Hoonard, ed.: *Walking the tightrope: Ethical issues for qualitative research*. Toronto: University of Toronto Press. Str. 34-42
- BITRICH, T. (2002): Kvalitatívny výskum a česká legislatíva. *Biograf*. (27): 91-104
- HOMAN, R. (1992): The ethics of open methods. *The British Journal of Sociology*. 43 (3): 321-332

HOONAARD, W.C. (2002): Ethical norming and qualitative research. In: Hoonard, W.C., ed.: *Walking the tightrope: Ethical issues for qualitative research*. Toronto: University of Toronto Press. Str. 3-16

O'NEILL, P. (2002): Good intentions and awkward outcomes: Ethical gatekeeping in field research. In: W.C. Hoonard, ed.: *Walking the tightrope: Ethical issues for qualitative research*. Toronto: University of Toronto Press. Str.17-25

Jana Lindblom pracuje na Sociologickom ústave SAV v Bratislave a zároveň je doktorandkou na katedre sociológie FSS MU v Brne. V dizertačnej práci sa venuje otázke poľnohospodárstva a farmátov.
E-mail: jana.bonka@pobox.sk

